

УДК 81'373.23:81'366.52(070)

Маслова Ю. П.

СПЕЦИФІКА НАЙМЕНУВАНЬ ОСІБ ЖІНОЧОЇ Й ЧОЛОВІЧОЇ СТАТІ ТА КАТЕГОРІЯ РОДУ В ГАЗЕТНИХ ТЕКСТАХ

У статті йдеться про домінування в газетних текстах назв професій, звань, посад, які для обох статей мають лише форму чоловічого роду: капітан, економіст, декан, академік, пілот, юрист та ін. Описано лексичні лакуни, морфологічну та семантичну асиметрії, що трапляються в мові ЗМІ.

Ключові слова: *стать, гендер, гендерна нерівність, газетні тексти.*

В статье речь идет о доминировании в газетных текстах названий профессий, званий, должностей, которые для обоего пола имеют лишь форму мужского рода: капитан, экономист, декан, академик, пилот, юрист и др. Описаны лексические лакуны, морфологическая и семантическая асимметрия, которые случаются в языке СМИ.

Ключевые слова: *пол, гендер, гендерное неравенство, газетные тексты.*

The article is devoted to prevailing in newspaper texts of the names of professions, ranks, positions, having for both sexes a form of masculine only: captain, economist, dean, academician, pilot, lawyer and other. The lexical lacunas, morphological and semantic asymmetries of newspaper language have been described.

Key words: *sex, gender, gender inequality, newspaper texts.*

Здебільшого в кожній мові стійко зберігаються і відтворюються культурні стереотипи про жіночі й чоловічі види діяльності. Яскраво вираженою є гендерна упередженість слів, що позначають різні види професійної діяльності. Це досить чітко спостерігаємо в оголошеннях про найм на роботу (потрібен директор, викладач, столяр, менеджер, юрист, брокер, пілот і т. д.). Актуальність звернення в науковому дослідженні до газетних текстів зумовлена тим, що реальний гендерний дисбаланс у суспільстві найкраще відображено за посередництва засобів масової інформації (далі – ЗМІ). В українських друкованих ЗМІ чималу частку займають статті, у яких змальовано образи сучасного чоловіка та сучасної жінки, створені відповідно до гендерних стереотипів. Адже вони беруть активну участь в організації соціальних відносин, за їхньою допомогою встановлюють відносини ієрархії, оскільки маскулінність та її характеристики оцінюють в системі координат влади та політики вище, ніж фемінність. Відтак, не лише в публіцистичному, але й в офіційному та науковому стилях домінують чоловічі назви, тоді як жіночі назви професій і посад майже відсутні, а якщо й є, то «статус» їх незначний. Так, професії *покоївка, манікюрниця, ліфтерша, прибиральниця, куховарка, няня, кранівниця* за статусом украй низькі порівняно зі статусом чоловічих професій і посад: *президент, міністр, директор, завуч, керівник, головний лікар, пілот, ректор, декан, депутат*. Тобто самі назви ніби припускають задіяність осіб чоловічого роду. Слова *депутатша, президентша* та інші належать до розмовної або ж стилістично зниженої лексики [1; 6].

Аналізуючи назви професій та посад у газетних текстах, спостерігаємо лексичні лакуни (відсутність форм жіночого роду – напр.: *хірург, диригент*), морфологічну асиметрію (вторинність форм жіночого роду – напр.: *поетка, лікарка, борчиня*), семантичну асиметрію (форма чоловічого роду має позитивне значення, а форма жіночого роду зазнає пейорації – напр.: *професіоналка*), що свідчить про залежність і вторинність форм жіночого роду:

1) лексичні лакуни: «*Хірург Іван Яворський повернув до життя сотні пацієнтів*» (Хрещатик. – 2010. – 15 черв.); «*Після операції до палати зайшла жінка-хірург, яка оперувала Тетяну*» (Волинь. – 2009. – 4 черв.); «*Сучасні дівчата-музиканти під керуванням азартного диригента Тетяни Калиниченко запалили публіку не менш яскраво*» (ДТ. – 2007. – 10 лют.);

2) семантичну асиметрію: «*Діло говорить. Він же у нас у цій справі професіонал*» (Рівне вечірне. – 2004. – 21 трав.); «*А професіоналки запевняють: стриптиз для коханого – це спектакль чуттєвості і еротичності*» (Ого. – 2010. – 28 черв.);

3) морфологічну асиметрію: «*Поетка не сходила з телеекранів і газетних шпальт, їй освідчувалися в коханні і присвячували вірші колеги-поети*» (ДТ. – 2002. – 21 вер.); «*Цей випадок надзвичайно вразив лікарку. Вона зрозуміла, що біль відступив під впливом енергії її рук. Колеги-лікарі поставилися до цього скептично*» (Медична газета України. – 2009. – 1 груд.); «*Борчиня-відкриття*» (Львівська пошта. – 2009. – 26 лют.). Сюди ж належать утворені суфіксальним способом фемінітиви-неологізми типу: *критикеса, фотографеса*, напр.: «*Видатна критикеса Раїса Беньяш про нього якось сказала*» (ДТ. – 2007. – 12 трав.); «*Успішна фотографеса Світлана Вольнова, амбітний молодий маляр Майкл Мерфенко...*» (ДТ. – 2004. – 11 груд.).

Пейоративну конотацію таких новотворів підкреслено написанням з подвоєним *с*, напр.: «Одна розкута московська **критикесса**, виходячи після перегляду, гучно зауважила вголос...» (ДТ. – 2004. – 3 лип.).

У сучасному геополітичному становищі України найбільший вплив і навіть тиск на українську мову справляють російська та англійська мови. Якщо українсько-російська мовна взаємодія має вже тривалу історію, то безпосередні українсько-англійські мовні контакти активізувалися на початку 90-х рр. ХХ ст. з набуттям Україною незалежності.

У російській мові існують семантико-стилістичні обмеження на вживання багатьох агентивно-професійних назв «жіночих» видів діяльності, переважно утворених за допомогою форманта -ша (напр. професорша, директорша тощо). В українській мові стилістичні та інші обмеження в утворенні та вживанні назв жіночих видів діяльності не так яскраво виражені. Саме у впливі російської мови вбачають чи не основну причину посилення тенденції маскулінізації в українській мові.

Дослідження в цій сфері проводили в кількох напрямках: теоретично осмислював проблему граматичного роду О. Есперсен [13], на матеріалі української мови ці питання ґрунтовно дослідив А. П. Загнітко [2], зверталися до зазначених проблем М. І. Степаненко [8], Н. Ф. Клименко [4], О. О. Тараненко [9] та інші науковці.

Інтерес до способів номінації осіб різної статі і до категорії роду як такої має глибоке коріння: співвідношення категорії граматичного роду та екстралінгвальних категорій статі розглядали в лексикології, морфології, синтаксисі задовго до появи і розвитку гендерних досліджень. Приміром, у семітських мовах всі імена (*nomina*) розподіляють на два великих розряди, які різняться тим, що слова, які узгоджуються з ними граматично, мають дві форми закінчень – по одній формі для кожної із цих груп.

Оскільки до однієї з цих груп належать слова, що позначають осіб чоловічої статі або самців тварин, незалежно від закінчень цих слів, а до іншої – усі назви осіб і тварин жіночої статі, то ці групи відповідно сприймаються як *чоловіча* (*masculinum*)¹ та *жіноча* (*femininum*). Подібний поділ на розряди (або на роди) існує і в індоєвропейських мовах, однак у більшості індоєвропейських мов є ще й третій розряд – так званий середній *рід* (*neutrum*). У семітських мовах середнього роду немає.

Отже, категорія роду в семітських мовах (так само, як і в індоєвропейських) умовна, оскільки до розряду чоловічих або жіночих іменників увіходять слова, ніяк не пов'язані зі статевою ознакою. *Чоловічим* чи *жіночим* розряд імен є не тому, що до нього належать тільки слова, що позначають осіб чи тварин чоловічої чи жіночої статі, а через те, що слова зі справді «чоловічим» значенням увіходять до одного розряду, а зі справді *жіночим* – до іншого.

У деяких мовах категорія чоловічого, жіночого і середнього родів відсутня взагалі. Так, наприклад, у мові *фул* (хамітська сім'я, етимологічно близька до семітської) імена розподілені на більш як десять класів: до 1-го класу належать назви людей в однині; до 2-го – назви людей у множині; до 3-го – назви великих тварин; до 4-го – назви рідин; до 5-го – птахів; до 6-го – предметів, знарядь праці й частин тіла і т. д. Імовірно, що в семітських мовах первинно класів/розрядів імен було більше, ніж два, однак на певному історичному етапі розвитку кількість класів скоротилася до двох розрядів [3, с. 119].

Отже, виникає запитання, за яким принципом одні імена, що не стосуються статі, належать у семітських мовах до *чоловічого* розряду, а інші – до *жіночого*? Аналіз закінчень іменників чоловічого та жіночого родів у семітських мовах демонструє, що до другого (*жіночого*) класу первинно були віднесені іменники зі значенням чогось слабкого, підрядного, другорядного, неосновного [3, с. 120]. До *жіночого* розряду належать також номени абстрактні та запозичені з інших мов. Хоч згодом деякі з цих імен набули вагомого значення, однак вони залишилися в другому розряді. Так, наприклад, такі терміни в давньоєврейській мові, як: *הרר/ôrā* (закон), *יְשׁוּעָה/yašū'ā* (спасіння), *רוח/rū^a* (дух) та ін., позначають надзвичайно важливі релігійні поняття, однак всі вони належать до *жіночого* розряду.

Категорію роду і питання її співвідношення з категорією статі системно висвітлює М. В. Ласковая [7] А. М. Шахмайкін [10, с. 226–273], Н. А. Янко-Триницька [12] та ін. Зокрема у працях А. М. Шахмайкіна наведено дані про назви іменників, що позначають осіб чоловічої і жіночої статі, розглянуто їх походження та час виникнення у системі мови у зв'язку з явищами синонімії і дублювання, процеси метафоризації у взаємозв'язку з категорією роду, вплив екстралінгвальних чинників на розвиток системи найменувань осіб жіночої статі, історію розвитку таких найменувань, функції категорії роду.

Н. А. Янко-Триницька [12, с. 83–97] зазначає, що в дорадянські часи існували номінації особи з урахуванням статі (селянин/селянка), а після революції громадський дискурс поступово перейшов до переважного вживання форм чоловічого роду стосовно особи будь-якої статі.

М. П. Кочерган указує, що поява значень назв спорідненості частково зумовлена системними зв'язками. Так, російські слова *батюшка* і *матушка* спочатку функціювали як пестливі форми називання батька й матері. Згодом батюшкою стали називати попа. Це вмотивовано тим, що піп є пастором, батьком для своєї пастви. Матушкою стали називати дружину попа, хоч до пастви вона не має прямого стосунку [5].

¹ Використовуємо тут латинську термінологію.

В українській мові тривалий час функціювало праслов'янське слово *муж* (прикметник – *мужественний*). Візьмімо до уваги вислови *бути за одинь муж*, тобто бути в згоді; *за мужь ити* – виходити заміж. Згодом, наприкінці XVII ст., згадане слово витіснила лексема *чоловік*, що має кілька значень: особа чоловічої статі (побуває, крім української, у сербській мові); одружена особа стосовно до своєї дружини; людина, селянин; також цю лексему вживають під час лічби, указівки на певну кількість людей.

Жіночий рід на позначення професійної діяльності представниць жіночої статі в мас-медіа переважно вживають у випадках, коли йдеться про так звані *жіночі професії*. Серед них виокремлюють, як правило, такі сфери професійної реалізації, у яких частка жіночої зайнятості перевищує або й повністю елімінує чоловічу – ведуча, піонервожата: «*Що я, як і раніше, – піонервожата. І коли чоловік інколи їздить зі мною по покупки, в чомусь допомагає, – то ця сімейна «простота» і є щастя...; «А сама ведуча, зі швидкістю реактивної ракети, відірвавшись від свого телеминулого, тепер опинилася в «топі» головних українських телезірок»* (ДТ. – 2010. – 13–19 бер.).

Ситуація гендерної асиметрії в мові справляє враження, ніби форма жіночого роду є меншовартісною, хоч вона чітко ідентифікує жінку в професійній діяльності. Невдячність подібної практики позначається на зменшенні ролі жінки з професійного погляду. «Функції жінки не вичерпуються лише репродуктивно-побутовими й виховними цілями в суспільстві; поблажливе ставлення до її лідерства й визнання в «інтер'єрі» власної родини вже давно переросло ці межі й перейшло у політично-економічну площину.

Потрібна загальна переорієнтація суспільства та свідомості кожного, одноставне порозуміння, що не варто ділити проблеми і професійний досвід на *чоловічу* й *жіночу* частини, не шукати тут суперечностей і боротьби інтересів. Невикористаний резерв приспаної жіночої енергії мусить виявитися найближчим часом» [див.: 11]. Це підтверджують такі номінативні одиниці: «*Взагалі слабка стать тут має досить великий авторитет, адже президентом країни вже чотири роки поспіль є Елен Джонсон – перша в історії Африки жінка-глава держави, яка вирізняється «крутим» характером і рішучістю, зокрема, в боротьбі з корупцією»* (День. – 2010. – 12 бер.); «*Чи дійсно вони без внутрішнього опору ставляться до тієї обставини, що на роботі ними керує жінка – «шеф в спідниці»?*» (Українське слово. – 2010. – 22 квіт.).

Однак у мовленні спортивних коментаторів функціює бінарність номінацій спортсменів – чоловіків та жінок, зокрема: *лижник – лижниця, спортсмен – спортсменка, біатлоніст – біатлоністка, гірськолижник – гірськолижниця, бобслеїст – бобслеїстка, бігун – бігунка* та інші, напр.: «*Українська лижниця Шевченко посіла 7 місце у гонках на 30 км»* (Високий вал. – 2006. – 25 лют.); «*Баскетболістки команди «Сузір'я-НУВГП» здобули дві перемоги»* (Рівне вечірне. – 2010. – 4 бер.); «*Рівненська гімнастка виграла Кубок України»* (Рівне вечірне. – 2010. – 4 бер.); «*...Біатлоністка Віта Семеренко визнана спортсменкою березня»* (Хрещатик. – 2010. – 7 квіт.); «*...саме бігунки виглядають найеротичніше...»* (Львівська газета. – 2006. – 15 черв.); «*Футболістка Надія Баранова: Від гарного життя з дому ніхто не їхав»* (Високий вал. – 2009. – 12 трав.); «*...У суботу українські футболістки зіграють проти Боснії та Герцеговини»* (Хрещатик. – 2010. – 16 черв.); «*...знаменита плавчиня Яна Клочкова»* (Волинь. – 2008. – 23 вер.).

Проаналізуємо заголовки загальноукраїнських і регіональних друкованих видань, де згадано жіночі назви професій. З пейоративно презирливим відтінком використано:

– номен *секретарка*: «*Секретарка шефа: помічник у роботі чи сторожовий пес?*» (Медична газета України. – 2006. – 17–23 бер.); «*Судимості Януковича скасувала «семирічна секретарка»?*» (Хрещатик. – 2006. – 26 січ.); «*Дніпропетровські секретарки вже не виглядають спокусливо»* (Хрещатик. – 2008. – 11 квіт.); «*Секретарка Віка – стерва лише на перший погляд»* (Рівненська газета. – 2005. – 28 жовт.);

– назва посади *прем'єр-міністра* у зневажливому тоні: «*Прем'єрка прогнозує кризу до 2011 року»* (Львівська газета. – 2008. – 25 лист.); «*Чому розплетена коса? Прем'єрка показала «дульку»*» (Високий замок. – 2009. – 7 трав.);

– номени *директор, друкар, начальник* в іронічному тоні: «*Директорка звільнилася напередодні «боїв» за право торгувати пивом на парковій землі»* (Програма плюс. – 2010. – 6 трав.); «*Для набору секретних документів терміново потрібна друкарка, що не вмє читати»* (Чернігівський монітор. – 2009. – 30 серп.); «*Начальниця пошти»* (Буковина. – 2009. – 6 бер.).

Ще однією суспільною «нормою» залишилася в наш час зміна прізвища жінкою після заміжжя, хоч вже не діють патріархальні закони, які зобов'язують жінку брати прізвище чоловіка. Жінки здобули право залишати після шлюбу своє дівоче прізвище з 1926 року, коли було затверджено новий сімейний кодекс. Однак цим правом досі користується мало жінок. Практика доводить, для більшості жінок питання про зміну прізвища просто не має значення. Проте існує категорія жінок, які категорично заперечують прийняття прізвища чоловіка після одруження, позбавляючи таким чином чоловіків засобу для самоствердження. Це свідчить про руйнування традицій та гендерних стереотипів, що є помітним кроком до подолання гендерної асиметрії в суспільстві.

Аналізуючи газетні видання, спостерігаємо: а) лексичні лакуни (відсутність форм жіночого роду – наприклад, *хірург, диригент*), б) морфологічну асиметрію (вторинність форм жіночого роду – *поетка*,

лікарка), в) семантичну асиметрію (форма чоловічого роду має позитивне значення, а форма жіночого роду зазнає пейорації – пор.: *професіонал* – *професіоналка*, *майстер* – *майстриня*), що свідчить про залежність і вторинність фемінативів. Тому для номінації професій у газетних текстах найчастіше використано маскулінативи, що, на нашу, думку, свідчить про гендерну асиметрію професійних наративів. На шпальтах сучасної української преси поступово формується асиметрична лексико-семантична група наративів, що характеризує представників протилежних статей за різними ознаками, тим самим осмислюючи соціальний зміст основних гендерних понять.

Література:

1. Іващенко В. Л. Конотативно-оцінний аспект семантики назв осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Іващенко Вікторія Людвігівна. – К., 1997. – 178 арк.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2000. – 662 с.
3. Гранде Б. М. Введение в сравнительное изучение семитских языков / Б. М. Гранде. – М. : Восточная литература, 1998. – 440 с.
4. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 252 с.
5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : [підручник] / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 1999. – 288 с.
6. Пузиренко Я. В. Агентивно-професійні назви осіб жіночої статі в лексикографічному описі та узусі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / Я. В. Пузиренко. – К., 2005. – 21 с.
7. Ласковая М. В. Грамматическая категория рода в аспекте гендерной лингвистики / М. В. Ласковая. – Ростов-на-Дону : Ростовский государственный экономический университет, 2001. – 188 с.
8. Степаненко М. І. Історія української мови / М. І. Степаненко // Український мовно-інформаційний фонд. – К., 1998. – 150 с.
9. Тараненко О. Українська мова в умовах сучасної мовної ситуації в Україні / О. Тараненко // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2001. – № 5. – С. 6–19.
10. Шахмайкин А. М. Проблема лингвистического статуса категории рода / А. М. Шахмайкин // Актуальные проблемы современной русистики. Диахрония и синхрония. – М. : Изд. МГУ, 1996. – С. 226–273.
11. Сидоренко Н. М. «Гендерний монолог» української «урядової преси» / Н. М. Сидоренко, Н. Ф. Остапенко // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2002. – Т. 6. – С. 61–65.
12. Янко-Триницкая Н. А. Закономерность связей слово-образовательного и лексического значений в производных словах / Н. А. Янко-Триницкая // Развитие современного русского языка. – М. : Наука, 1963. – С. 83–97.
13. Jespersen O. Language: its nature, development and origin Text. / O. Jespersen. – New-York : H. Holt, 1922. – 448 p.